

МРНТИ 16.01.09

Б.Әбілқасымов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚТЫҢ ЖАҢА ЖАЗБА ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

Аннотация. 19 ғасырдың екінші жартысында қазақ қоғамындағы прогрессивті қайта құруларға байланысты (орыс-қазақ мектептерінің ашылуы, кітаптар мен газеттердің қазақ тілінде шығуы) қолданыстағы жазба тілдің орнына басқа тілдерден және грамматикалық көптеген жауаптармен бітеліп, жаңа жазба әдеби тіл құру қажеттілігі туындады. шағатай тілінен алынған формалар. Бұл миссияны ұлы ағартушылар І.Алтынсарин мен А.Құнанбаев өз мойнына алды, олар өз еңбектерінде ізбасарлары дами берген жаңа жазба әдеби тілдің негізін қалады. Мақалада автор бұл процесті қосымша фактілер келтіре отырып қадағалайды.

Кілт сөздер: ескі қазақ жазба әдеби тілі, жанр, әдеби тіл.

Б. Абылқасымов

Главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, доктор филологических наук
Алматы, Казахстан

ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ НОВОГО КАЗАХСКОГО ПИСЬМЕННОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Во второй половине XIX века в связи с прогрессивными преобразованиями в казахском обществе (открытие русско-казахских школ, издание книг и газет на казахском языке) появляется необходимость создания нового письменного литературного языка вместо существующего письменного языка, засоренного многочисленными взаимодействиями из других языков и грамматическими формами из чагатайского языка. Эту миссию взяли на себя великие просветители И.Алтынсарин и А.Кунанбаев, заложившие в своих произведениях основу нового письменного литературного языка, которую продолжали развивать их последователи. В статье автор прослеживает данный процесс, приводя дополнительные факты.

Ключевые слова: древнеказахский письменный литературный язык,

жанр, литературный язык.

B.Abylkasymov

Chief Researcher of the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Doctor of Philology,
Professor,
Almaty, Kazakhstan

FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE NEW KAZAKH WRITTEN LITERARY LANGUAGE

Annotation. In the second half of the XIX century, due to progressive transformations in Kazakh society (opening of Russian-Kazakh schools, publishing books and newspapers in the Kazakh language), there was a need to create a new written literary language instead of the existing written language, clogged with numerous borrowings from other languages and grammatical forms from the Chagatai language. This mission was undertaken by the great enlighteners I. Altynsarin and A. Kunanbayev, who laid the foundation for the new written literary language in their works. This foundation continued to be developed by their followers. Giving additional facts, the author traces this process in the article.

Keywords: old Kazakh written literary language, genre, literary language.

Қазақ халқы басқа түркі халықтары тәрізді бірнеше ғасыр бойы басын Орхон-Енисей жазбаларынан алатын түркі әдеби тілін пайдаланды. Бұл тіл барлық уақытта біркелкі болған жоқ. Тарихи кезеңдерде үстемдікке ие болған тайпалар тілінің, сондай-ақ араб және парсы, моңғол тілдерінің әсеріне ұшырады. Алайда оның негізгі лексикасы мен грамматикалық құрылысы сақталып отырды. Бұған араб жазуының әмбебаптығы (универсалдығы) да себепші болса керек. Кейінірек Шыңғыс хан және оның ұрпақтары билеген кезде түркі тайпалары өз алдарына хандық құрып, шекара бөліскен кезде сол жалпытүріктік ортақ әдеби жазба тілге әр халық өзінің ауызша әдеби тілінің элементтерін кіргізіп отырды (мысалға Қадырғалидың «Жамиғат тауарих» атты еңбегін келтіруге болады).

Қазақ әдеби тіл тарихын зерттеушілер оны 3 кезеңге бөліп қарастырады. Оның алғашқы кезеңі – XV ғасырдан XIX ғасырдың екінші жартысына дейін; Бұл кезеңдегі әдеби тілді көне (біздіңше *ескі* дегенді дұрыс көреміз – Б.Ә.) әдеби тіл деп атап жүрміз және бұл кезеңнің өзін екіге бөліп, XV-XVII ғасырлар және XVIII ғасырдың бірінші жартысы деп те қарастырушылар бар. Ондағы негізге алынатыны – соңғы кезеңде қазақ әдеби тілінің жазба нұсқаларының өмірге келіп, ресми іс-қағаздары ретінде мұражай, мұрағаттарда сақталуы. Ал бірінші кезеңде ондай нұсқалар сақталмаған. Сондықтан ол кезеңдегі әдеби тілімізді ауызша әдеби тіл деп жүрміз. Біздіңше,

ол екі кезеңнің тілдік жағынан айырмашылығы жоқ деуге болады. 1-кезеңде қазақ арасында жазба нұсқалар болмады деуге әсте болмас, бірақ сол жазбалар сақталып бізге жетпеген.

Сөйтіп ескі қазақ жазба әдеби тілі ХІХ ғасырдың 2-жартысына дейін қазақ қоғамында қолданыс тапты, тіпті кейбір стильдер де ХХ ғасырдың басына дейін оның сарқыншақтарын көруге болады. Бірақ ескі жазба әдеби тіл сөз болып отырған кезеңнің өн бойында бірдей болған жоқ. Мәселен ХVІІІ ғасыр жазбаларында оның алдындағы кезеңнен едәуір «қазақыланып», ондағы түркі әдеби тіл элементтері қазақтың ауызша әдеби тіліндегі тұлғаларымен ауыстырылып, халыққа түсініктілігі артты. Мысалға 1745 жылғы Абылайдың Сібір губернаторына, 1790 жылғы Сырым Датовтың ІІ Екатеринаға жазған хаттарын алуға болады.

ІІ кезең ХІХ ғасырдың екінші жартысынан ХХ ғасырдың 30-жылдарына дейін мерзімді қамтыды. ХІХ ғасырдың екінші жартысы қазақтың мәдени өмірінде бірсыпыра өзгерістер туғызған кезең болды. Округ орталықтарында орыс-қазақ мектептері ашылып, қазақ балалары бастауыш, орта дәрежелі білім алды. Облыс орталығында орысша-қазақша газет шыға бастауы, кітап басып шығару ісі қолға алынды. Патша үкіметі қазақ жерін толық бағындырып алғаннан кейін оның жер байлығын, әдебиеті мен тілін, этнографиясы мен тарихын зерттеу мақсатында әртүрлі экспедициялар ұйымдастыруға кірісті.

Бұл жағдайға белгілі дәрежеде өзгеріс енгізген тарихи оқиғаға Қазақстанның Ресей қол астына кіруінің толықтай аяқталуы болды. Бұл үрдіс аяқталмай тұрып-ақ Ресеймен тығыз қарым-қатынас жасаған өткен ғасырдың орта тұсында-ақ түркі халықтарының жекелеген қайраткерлері өз ұлттарының жазба тілінің халықтың сөйлеу тілінен алшақтығына оның өзге тіл сөздерімен шұбарланғанына көңіл аударған болатын.

Қазақтың алғашқы ағартушысы Ш.Уәлиханов өз туындыларын, негізінен, орыс тілінде жазса да, туған тілін жоғары бағалады, оның тазалығы үшін күресті. Ол қазақ тілін татар және өзге де халық сөздерімен шұбарлауға қарсы болды. Шоқанның жолдасы Ш.М.Ибрагимов Шоқан туралы жазған естелігінде мынадай қызық мәлімет келтіреді: «Шоқан өз әкесінің ауылына келген бойда қазақтың атақты суырыпсалма ақыны Орынбай оны қуанышпен қарсы алып, өлеңмен мақтай бастады. Сол кезде Шоқан Орынбайға «Сен қазақ тілін шағатай, татар сөздерімен шұбарлама, қазақ тілінің көркемдік қуаты онсыз да жетіп жатыр», – деп ескерту жасайды» [1].

Дегенмен объективті жағдайға байланысты Шоқан қазақтың жаңа жазба әдеби тілін қалыптастыру мәселесін күн тәртібіне қоя алған жоқ, қазақша жазбаларында өзіне дейінгі ескі әдеби тілді пайдаланды. «Егер Шоқан қазақ халқы арасынан сауатты ортаны тапқан болса, – деп жазады академик Веселовский, – ол өз халқының данышпаны болған болар еді және өз тайпаластарының әдеби қайта туу процесін өзі бастаған болар еді... оның негізгі көздегені қазақ оқушысы үшін жазатын қазақ публицисі немесе қазақ әдебиетшісі болу еді, бірақ өмір одан ориенталист ғалым немесе қазақтар туралы жазатын орыс әдебиетшісі болуын талап етті» [1]. Өз тұсындағы татар

әдеби тілінің жағдайына қинала отырып, татар ағартушысы Каюм Насири да былай деп жазған болатын: «У русских татар в употреблении книги, написанные на первых двух наречиях: джагатайском, а особливо турецком. В незначительных сочинениях, составленных татарами в России, язык в грамматических формах представляет смесь форм из двух главных наречий - джагатайского и османского и обременен словами арабскими и персидскими, так что некоторые сочинения, переполненные множеством слов из этих языков, делаются непонятным для неученого простолюдина» [2]. К. Насыридің тұстасы, қазақ ағартушысы Ы.Алтынсарин де дәл осы кезде Н.И.Ильминскийге жазған хатында: «Сіз қазақтың табиғи тілін бұзатын татаризмге өте қарсы екенсіз, ал мен де көптен бері осы пікірде болатынмын», – деп жазған еді. Бұл екі ағартушы да кейін өз ұлттарының жазба әдеби тілдерін халықтық негізде қалыптастыруда көп еңбек етті. Бұған сол кездегі тарихи жағдай да себепші болды.

Бұл кез Ресейде капитализмнің дамуымен байланысты оның отар елдерінде де саяси-әлеуметтік маңызы бар прогрестік шаралардың іске аса бастаған шағы еді. Қазақ халқының алдыңғы қатарлы орысша оқыған бөлігі Қазақстанның артта қалуын жоюдың бір жолы ретінде орыс халқының мәдениеті мен техникасының табыстарын үйренуге шақырды, қазақ балалары үшін мектеп ашып, онда орыс тілімен қатар ана тілін үйретуді көздеді. Ана тілінде оқытатын мектеп ашу деген сөз, бір жағынан, қазақтың сол тұстағы шағатай әдеби тіл әсерінен әлі құтылмаған жазба тілін халықтың ауызша әдеби тілі мен сөйлеу тілі негізінде қайта құру деген сөз еді. Сөйтіп, «XIX ғ. орта тұсынан бастап, қазақ қоғамының тарихи даму факторларына байланысты жазба әдеби тіл мұқтаждығы күшейеді. Ол тілді екі жерден іздеу керек болады: не бұрыннан қолданылып келе жатқан, бірақ қазақ мәдениетінде қызмет сферасы бұл кезде тарылған ортаазиялық жазба әдеби тілді пайдаланып, соны жандандыру немесе жаңа жазба әдеби тілдің іргетасын қалау» [3].

Мұндай ардақты мақсат жолында қызмет ету құрметі қазақтың ұлы ағартушылары Ыбырай мен Абайдың үлесіне тиді. Бұдан сәл бұрын яғни 1858 жылы Қазан университетінің профессоры, белгілі шығыстанушы Н.И.Ильминский зерттеуге Орынборға келеді. Ол қазақ тілін үйренуді шекара комиссиясында жинақталған қазақша құжаттарды оқудан бастады. Оған шекара комиссиясының төрағасы белгілі тарихшы ғалым В.Григорьев: «Сен бұл қазғаздардан шынайы қазақ тілін таппайсың. Нағыз қазақ тілін білгің келсе, ел ішіне шығып, адамдармен сөйлес, сонда ғана қазақ тілінің қандай екеніне көзің жетеді», – деп кеңес береді. Бұл ұсынысты қабылдаған Н.И.Ильминский бірнеше ай Қазақстанның шығысы мен батыс өлкелерін аралап, оның ауыз әдебиеті мен тарихын, мәдениетін өз көзімен көреді. Нәтижесінде ол қазақ тілін соншалық жақсы меңгеріп, ол тілде хат, ғылыми еңбектер жазуға дейін жеткен. Ең алдымен, қазақ тілінің грамматикасын жазып, сөздігін түзеді. Н.И.Ильминскийге дейін қазақ тілі грамматикасы жеке зерттелмей, басқа түркі тілдерінің ішінде ғана жол-жөнекей сөз болып келген еді.

Н.И.Ильминскийдің зерттеуінде қазақ тілінің грамматикалық категориялары толыққанды суреттелген, оның үстіне кітапта сөздік те берілген. Бұл зерттеу түркі тілдері бойынша ең үздік зерттеу болып саналады, бұдан кейінгі зерттеулерге негіз болады. Бірақ ғалым аса кішіпейілділікпен кітабын «грамматика» демей, «Материалы к изучению киргизкого наречия» деп атап, оның кіріспесінде «бұл толық грамматика емес, тек қырғыз (қазақ) тілінің татар тілінен айырмашылығын ғана көрсеттім» дейді [4].

Бұған қоса ол қазақ балаларының өздігінен орысша сауатын ашу үшін «Самоучитель русской грамоты для киргизов» (1861) деген кітап шығарған. Бұл кітапта орыс тіліндегі сөз жасау, сөйлем құрау жолдары мысалдармен түсіндіріліп, ол араб әрпімен қазақша қатарына жазылып беріліп отырған, яғни қазіргі орыс тілін үйрету әдістемесінен мүлдем бөлек. Бізге кітаптың соңғы 50 бетінде берілген әртүрлі ғылым салалары бойынша құрастырылған орысша-қазақша мәтінді алғашқы ғылыми-көпшілік әдебиет үлгісі ретінде қарауға болатындығымен қымбат.

Сол ел аралаған сапарларында Н.И.Ильминский қазақтың ақындарымен де кездесіп, олардан ауыз әдебиет үлгілерін де жазып алып отырған. Мәселен, Марабай ақыннан жазып алған «Ер Тарғын» жырын 1862 жылы жеке кітап етіп бастырып шығарады. Бұл да баспадан шыққан алғашқы қазақша кітап еді.

Тағы бір айта кетер жаңалық мынадай, 1870-1883 жылдары Ташкент қаласынан қазақша, өзбекше екі тілде шығып тұрған «Түркістан уәлаяты газетінің» тілі ортаазиялық түркі әдеби тілі әсерінен мүлдем таза, қазақтың сол тұстағы ауызша әдеби тілі мен ауызекі сөйлеу тілінде жазылған. Мұның себебін біз газетті он жылдай шығарып тұрған Шоқанмен бірге кадет корпусында оқыған, онымен достық байланыста болған Шаһмардан Ибрагимовтың орасан зор еңбегінен деп білеміз. Бұл жағдайлар Ыбырай Алтынсаринге өз әсерін тигізеді деуге болады.

Ы.Алтынсарин бірінші болып өз халқын орыстың озық мәдениетіне жеткізудің негізгі күрескері болды. Қазақ халқының экономикалық және рухани дамуын тездетудің негізгі құралы етіп ол барлық қазақ ауылдарында орыс-қазақ мектептерін ашу міндетін қойды.

«Қырғыз хрестоматиясын» құрастыру, жазу үстінде Ыбырайдың үлкен-үлкен принципті, қазақ халқының болашағы үшін маңызы орасан зор мәселелерді шешуіне тура келді. Оның бірі – қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің болашақ даму бағытын айқындау еді. «Қырғыз хрестоматиясына» кіргізген өзінің төл әңгімелері мен өлеңдерін, сондай-ақ халық ауыз әдебиет үлгілерін халықтың сол кездегі сөйлеу тілі мен ауызша әдеби тілінің негізінде жазды. Сөйтіп ол әлденеше ғасыр бойы ауыз әдебиет тілі мен сөйлеу тілі дәрежесінде қалып бара жатқан қазақ тілінің ұлттық жазба әдеби тіл ретінде дамуына негіз қалады. Міне, осы өзі негізін салған жазба әдеби тілде ол қазақша газет шығару мәселесін де күн тәртібіне қойып, оның алғашқы үлгісін өз қолымен жасады. Осы тілмен ол «Шариат ул-ислам» атты ғылыми-көпшілік кітап жазып, онда ислам шарттарын көпшілік халыққа қарапайым қазақ тілінде түсіндірді. Ыбырайдың бұл қызметі өз кезінде-ақ әділ бағаланып,

өзінен кейінгі оқыған жастар арасында қолдау тапқанын көреміз. Мәселен, Ыбырайдың өз көзі тірісінде 1884 ж. «Оренбургский листок» газетіне басылған «Әдебиет тұрғысынан қазақтар үшін Алтынсариннің маңызы» деген мақалада (авторлар «Торғай облысының қазақтары» делінген – Б.Ә.) Ыбырайдың ағартушылық еңбегін, ақындығын және қазақ жазба әдеби тілін жасаудағы жұмысын төмендегіше бағалаған: «...орыс мектебі бізге Алтынсаринді берді, ол орыс тәрбиесінің жемісі еді. Оны біз фанатизм мен надандыққа қарсы қасқая қарсы шыққан, қазақтарды оқу білімге, жаңа өмірге жетелеген алғашқы қаһарман деп танымыз. Оны біз Шекспир, Байрон, Гете, Пушкин және басқа орыс классикалық әдебиетінен сусындаған халық ақыны деп білеміз... Алтынсарин бірінші болып қазақтың жазба тілімен жазып көрді және алғаш рет орыс әліппесін беріп қойған жоқ халқына арнап оның бірінші грамматикасын да берді. Алтынсарин шығармалары тілдік баяндау және қолданған әдістері жағынан таза халықтығымен, шынайылығымен, қарапайымдылығымен және терең мазмұндылығымен ерекшеленеді» [5].

Ыбырайдың тұстасы А.Алекторов өзінің «Письменная литература киргизов» деген мақаласында: «Наиболее блестящим представителем киргизского народа со стороны литературного творчества может быть назван И.А.Алтынсарин, справедливо считавшийся Пушкиным киргизов», - деп жазды [5].

1888-1902 жылдар арасында шығып тұрған «Дала уәлаяты газетінің» бетінде қазақ әдеби тілінің жәйі, оның болашағы кең талқыланып, келелі-келелі пікірлер айтылғаны белгілі. Мақала авторларының бірі - Асылқожа Құрманбаев «Қазақ тілі турасында» деген мақаласында қазақ халқының шаруашылық өмір тіршілігіне сай өзге түркі халықтарынан тілі де өзгешерек дамығанын айта келіп, қазақ тілі туралы өз тілін ғана емес, өзге де көптеген шығыс тілдерін жетік білетін, сондықтан оларды өзара салыстыруға мүмкіндігі болған белгілі Ыбырай Алтынсарин «қазақ тілінің байлығы соншалық онымен кез келген тақырыпқа кітап жазуға болады» деуші еді... қазақ тілінің байлығын Алтынсарин сөз жүзінде ғана дәлелдеп қойған жоқ таза қазақ тілінде орыс әрпімен «Қырғыз хрестоматиясы» атты кітап жазу арқылы іспен көрсетті. Бірнеше жүздеген беттен тұратын бұл кітапта бірде-бір қазақтікі емес сөз жоқ, ал «Сөз басы», «Түлкі мен қарға», «Жаз» т.б. өлеңдері өзге тіл элементтерінен тазалығымен тамаша екені былай тұрсын, оның үстіне қазақ тілінің, қазақ поэзиясы мен сөз саптауының тамаша үлгісі болып табылады» деп жазды («ДУГ», 1894, №20). Одан әрі автор өз мақаласын «Қазақ халқы мен оның тілін құрметтеушілерге марқұм Алтынсариннің салған жолымен жүрсе жарайды, оның қазақ тілін жөндеп, оның ережелерімен бірізге келтірудегі бастаған ісін әрі қарай дамытса жарайды», - деп қорытады. «Қазақ тілі турасында бес-алты сөз» деген мақаласында («ДУГ», 1890, №6) Д.Сұлтанғазин қазақ тілінің өзге түркі тілдері сияқты жеке тіл екенін айта келіп, кейбіреулердің қазақтардың әдеби тілі – татар тілі деген пікірлерінің қате екенін, олай болғанда қазақтарға өз тілімен сөйлеп, жазғанда басқа бір тілмен жазуына тура келер еді, ал бұл халықтың сауаттанып, ғылым-білім

алуына үлкен қиындық келтіреді деп көрсетеді. «Сондықтан, – деп жазады ол, – «Қырғыз хрестоматиясының» авторы марқұм Алтынсариннің көрсеткеніндей, қазақтарға өз ана тілін дамыту әрі пайдалы, әрі өте қажет».

Кейінгі кездегі Ыбырай шығармашылығын сөз еткен әдебиетші, тілші ғалымдарымыздың еңбектерінде де Ыбырайдың қазақтың жаңа сападағы жазба әдеби тілін қалыптастырудағы қызметі мен алатын орны кеңінен көрсетіліп келеді.

Қазақтың жаңа демократиялық бағыттағы поэтик тілін қалыптастыруда Ыбырай Алтынсариннің кіші тұстасы Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың сіңірген еңбегі бір төбе. Абайдың мүлдем жаңа сипаттағы поэзия жасаудағы үлгі тұтқаны – орыстың XIX ғ. реалистік демократиялық поэзиясы болса, қолданған тілі халқымыздың әлденеше ғасыр бойы сұрыпталған ауызша әдеби тілі мен сол кездегі сөйлеу тілі еді. Осы екі арнаны сарқа пайдаланып, ондағы қарапайым сөздерді талай саққа құбылту арқылы өзінің образ жасау мақсатына шеберлікпен пайдаланды. Абайдың қазақтың жаңа жазба әдеби тілін қалыптастырудағы тындырған қызметі мен алатын орны бірсыпыра зерттеушілердің еңбегінде ілгерілі-кейінді жан-жақты сөз болғаны мәлім. Сонау 30-жылдардың орта кезінде-ақ профессор Қ.Жұбанов қазақ тілшілерінің арасынан бірінші болып Абайдың қазақ әдеби тілін жасаудағы қызметін дұрыс көрсеткен болатын. Қ.Жұбановтың сөзімен айтсақ, «Абайдың ақындығын, басқа қасиеттерін былай қойып, тек әдеби тілімізді жасаудағы еңбегінің өзін ғана алсақ та, онда ақымыз кететін түрі жоқ». Абайдың «қазақ әдеби тілін жасаудағы еңбегін» автор одан әрі былай түйіндейді: «Әдебиет тіліндегі халық үлгісінің басы артық қосарларын жоюмен қабат, шығыс үлгісінен келіп жүрген араб-парсы сөздерін қуып, әдебиет тілін тазартып, қазақ тілінің бар байлығын іске асыруға жол ашып, жазба әдебиет тіліміздің іргесін қалады» [6].

«Абай да, – деп жазды академик жазушы М.Әуезов, – Пушкин сияқты, өз еңбектерінде бізге грамматикалық құрылысы мен сөздік қоры жағынан қазақтың бүгінгі сөйлеп жүрген әдебиеттік тілінің қалпынан көп айырмасы жоқ тіл үлгісін қалдырды» [7].

Сөйтіп, қазақтың ұлы ағартушылары Ы.Алтынсарин мен А.Құнанбаев өткен ғасырдың 80-жылдарында-ақ қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің негізін қалап, оның болашақ даму бағытын айқындап берген болатын. Барша зерттеушілердің пікірінше де, Ыбырай мен Абай өз творчестволары арқылы қазақтың жаңа сападағы көркем әдебиет тілін жасап, әдеби тілдің көркем әдебиет стилін қалыптастырды. Сонымен бірге кейінгі кездегі зерттеулер олардың публицистикалық стильдің де негізін қалады деп айтуымызға мүмкіндік беретін тәрізді. Ыбырайдың әртүрлі тақырыпқа жазған ғылыми публицистикалық мақалалары мен қазақша шығарған қолжазба газеті, Абайдың ғылыми дидактикалық тақырыптағы «Қара сөздері» біздің жоғарыдағы пікіріміздің дұрыстығына айқын дәлел бола алса керек. Бұл ағартушылардың өз кезінде жазысқан хаттары, Абайдың өз қолымен тізген Қарамола съезіндегі «Ережелері» бізге әдеби тілдің тағы бір жанры – ресми іс

қағаздары жанрының алғашқы үлгілерін көз алдымызға келтіргендей болады. Мұның бәрі айналып келгенде, екі ұлы кемеңгердің бірін-бірі толықтыра отырып, қазақтың қазіргі ұлттық жазба әдеби тілінің негізін қалады деген тезистің дұрыстығын тағы дәлелдейді.

Ыбырай мен Абайдың негізін қалаған бұл әдеби тіл үлгісі олардан кейін сол қалпында сақталып, өз дәрежесінде одан әрі дами берген жоқ. Олай болатын объективті жағдай да жоқ еді. Әрине, олардың идеясын, салған үлгісін әрі қарай жалғастыруда еңбек еткен жекелеген қайраткерлер болды. Бұл орайда, «Дала уәлаяты газетінде» қызмет еткен А.Құрманбаевты, Д.Сұлтанғазинді, Р.Дүйсенбаевты т.б. атауға болады. Бірақ олардың пікірлерінің қалың көпшіліктен қолдау тауып, жұртшылықты жұмылдыратындай қауқары бола алмады. Бұл арада өткен ғасырдың басында ана тіліміздің болашағын ойлап, оның ұлы ағартушылар негіздеген жаңа жазба әдеби тіл үлгісін әрі қарай дамытуда аянбай еңбек еткен Ыбырайдың шын мағынасындағы шәкірті Ахмет Байтұрсынұлын ерекше атауымыз керек. Ол өзінің қазақ тілінің заңдылықтарын баяндап берген іргелі еңбектерімен қатар қазақ қоғамын дүр сілкіндірген алғашқы ұлттық баспасөзіміз «Қазақ» газетін (1913-18) шығарып, жаңа жазба әдеби тіліміздің нағыз үлгісін жасап берді. Сөйтіп, қазақ тілшілерінің дұрыс көрсетіп жүргеніндей, ұлы ағартушылардан басталған жаңа жазба әдеби тіл үлгісі қазіргі кезеңде жан-жақты дамып, өзінің кемеліне келіп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сочинения Ч.Ч. Валиханова. – СПб., 1904. -532
- [2] Насыров К. Краткая татарская грамматика изложения в примерах. – Казань, 1860. -179
- [3] Астраханский вестник, 1894, №1377.
- [4] Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского языка. – Казань, 1861. – С. 162.
- [5] Оренбургский листок, 1884, №5.
- [6] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1966. -162 б.
- [7] Әуезов М.О. Абай Құнанбаев. Шығармалар мен зерттеулер. 1967. -391

МРНТИ 16.01.21

Б. Сағындықұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, қазақ филологиясы
кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы,
Алматы, Қазақстан